

MUHAMMAD BEN RASHID ASARLARIDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING STRUKTUR-GRAMMATIK VA SEMANTIK TASNIFI

Mohizoda Abdug'ani Jahongir qizi,
O'ZDJTU Lingvistika: arab tili fakulteti
Magistratura talabasi
abduganimohizoda@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada taniqli arab adibi, publitsisti va davlat arbobi Muhammad ben Rashid Al Maktum asarlaridagi frazeologik qatlarning struktur-grammatik qurilishi va leksik-semantik xususiyatlari tadqiq etiladi. Maqolada arabcha iboralar akademik Sh. Rahmatullayevning frazeologik modellar nazariyasiga tayangan holda tarkibiy qismlari (komponentlari) va so'z turkumlari munosabatiga ko'ra fe'lli (verbal) hamda otli (substantiv) guruhlariga tasniflanadi. Shuningdek, iboralarning matn ichidagi sintaktik aloqa usullari va semantik yaxlitligi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: frazeologiya, struktur-grammatik tasnif, Sh. Rahmatullayev, fe'lli frazeologizmlar, otli frazeologizmlar, Muhammad ben Rashid, arab tili, sintaktik aloqa, grammatik model.

Аннотация. В данной статье исследуются структурно-грамматическое строение и лексико-семантические особенности фразеологического пласта в произведениях известного арабского писателя, публициста и государственного деятеля Мухаммада бен Рашида Аль Мактума. На основе теории фразеологических моделей академика Ш. Рахматуллаева арабские идиомы классифицируются по их компонентному составу и частеречным отношениям на глагольные (вербальные) и именные (субстантивные) группы. Также анализируются способы синтаксической связи и семантическая целостность фразеологизмов внутри текста.

Ключевые слова: фразеология, структурно-грамматическая классификация, Ш. Рахматуллаев, глагольные фразеологизмы, именные фразеологизмы, Мухаммад бен Рашид, арабский язык, синтаксическая связь, грамматическая модель.

Abstract. This article investigates the structural-grammatical framework and lexico-semantic features of the phraseological layer in the literary and publicistic works of the prominent Arabic writer, publicist, and statesman Muhammad ben Rashid Al Maktoum. Based on Academician Sh. Rahmatullayev's theory of phraseological models, Arabic idioms are classified into verbal and substantive groups according to their component structure and part-of-speech relationships. Furthermore, the methods of syntactic connection and the semantic integrity of phraseological units within the text are thoroughly analyzed.

Keywords: phraseology, structural-grammatical classification, Sh. Rahmatullayev, verbal phraseology, substantive phraseology, Muhammad ben Rashid, Arabic language, syntactic connection, grammatical model.

Kirish bo'limi. Tilshunoslik fanining fundamental tarmoqlaridan biri bo'lgan frazeologiya uzoq yillar davomida asosan semantik va lingvokulturologik jihatdan o'rganib kelindi. Biroq frazeologik birliklarning ichki arxitekturasi, ya'ni ularning **struktur-grammatik qurilishi** va tarkibiy komponentlarining o'zaro bog'lanish qonuniyatlarini tadqiq etish til tizimining ichki mexanizmlarini tushunishda markaziy o'rinni egallaydi. Frazeologizmlar nafaqat ko'chma ma'no tashuvchi leksik birliklar, balki ma'lum bir grammatik qolip (model) asosida shakllanadigan murakkab sintaktik butunlikdir.

Har qanday tilning, xususan, flektiv xususiyatga ega bo'lgan arab tilining frazeologik tizimini tizimli o'rganish uchun ularni ma'lum modellar asosida tasniflash

talab etiladi. Ushbu maqolada zamonaviy arab adabiyoti va publitsistikasining yirik namoyandasi Muhammad ben Rashid Al Maktumning "Qissoti" (*Mening hikoyam*), "Ru'yati" (*Mening qarashlarim*) kabi asarlaridagi frazeologik birliklarning struktur-grammatik qurilishi tadqiqot obyekti sifatida tanlandi.

Adib o'z asarlarida o'ta boy va rang-barang grammatik qurilishga ega bo'lgan iboralarni qo'llaydi. Uning nutqida ham klassik arab tili (*fusha*) qonuniyatlariga xos bo'lgan sintaktik modellarni, ham bugungi zamonaviy publitsistik uslub taqozosi bilan yuzaga kelgan yangi strukturaviy qoliplarni kuzatish mumkin. Ushbu birliklarning grammatik modellarini aniqlash va ularni o'zbek frazeologiya maktabi andozalari asosida tizimlashtirish maqolaning bosh maqsadi hisoblanadi.

Frazeologik birliklarning strukturaviy tuzilishini o'rganish muammosi g'arb va sharq tilshunosligida o'ziga xos yondashuvlarga ega. G'arb tilshunosligida iboralarning strukturaviy turg'unligi va ularning gapdagi sintaktik vazifalari Ch. Fillmor va nufuzli rus frazeologlari tomonidan tadqiq etilgan.

Natijalar bo'limi. O'zbek tilshunosligida frazeologizmlarning struktur-grammatik qurilishini tizimli va mukammal nazariya darajasiga ko'targan olim akademik **Sh. Rahmatullayev** hisoblanadi. Olim o'zining fundamental tadqiqotlarida frazeologizmlarni komponentlar tarkibi va ularning qaysi so'z turkumiga mansubligiga ko'ra qat'iy tasniflash metodologiyasini ishlab chiqqan. Sh. Rahmatullayev yondashuviga ko'ra, iboralar eng avvalo **hokim so'zning (yetakchi komponentning) tabiati va turkumiga ko'ra** ikki yirik guruhga bo'linadi:

1. **Fe'lli (verbal) frazeologizmlar:** iboraning oxirgi yoki markaziy qismi fe'l bilan ifodalanadi va gapda asosan kesim vazifasida keladi.
2. **Isimli/Otli (substantiv, adjektiv va b.) frazeologizmlar:** hokim so'z ot, sifat yoki boshqa ismli turkumlar bilan ifodalanib, gapda ega, to'ldiruvchi yoki aniqlovchi bo'lib keladi.

Arab tilshunosligida esa frazeologizmlarning strukturaviy tabiati uzoq vaqt davomida "izofa" (otlarning birikishi), "sifat va mavsuf" (aniqlovchili birikmalar) yoki "fe'l va majrur" kabi umumiy sintaktik qoliplar ichida o'rganib kelindi. Zamonaviy arab olimlaridan Muhammad Ananiy va Said Alloush iboralarning grammatik turg'unligini o'rgangan bo'lsalar-da, aynan Sh. Rahmatullayev ishlab chiqqan matematik aniqlikdagi modellar tizimi arab tili materialiga hali keng tatbiq etilmagan. Ushbu maqolada o'zbek va arab frazeologiyasining ana shu nazariy kesishuv nuqtasi Muhammad ben Rashid asarlari misolida amaliy tahlil qilinadi.

Muhammad ben Rashid Al Maktum asarlaridan ajratib olingan frazeologik birliklar tarkibiy va tizimli tahlil qilinganda, ularning strukturaviy qoliplari nihoyatda izchil ekanligi aniqlandi. Biz ularni Sh. Rahmatullayev metodologiyasi asosida ikki yirik guruhga ajratib tahlil qilamiz.

3.1. Fe'lli (Verbal) frazeologik birliklar modeli

Muhammad ben Rashid publitsistikasida fe'lli frazeologizmlar eng yuqori chastotani tashkil qiladi. Buning sababi — muallifning **liderlik diskursi** harakatga, islohotlarga va to'xtovsiz intilishga yo'naltirilganligidir. Fe'lli iboralar matnda fikrning dinamikasini ta'minlaydi. Ular tarkibiy qismlariga ko'ra quyidagi modellarga bo'linadi:

A) "Ot + Fe'l" (Substantiv + Verbal) modeli

Bu arab tili frazeologiyasidagi eng faol qoliplardan biridir. Bunda birinchi komponent ot (ko'pincha kelishik qo'shimchasisiz yoki predlogsiz) keladi, ikkinchi komponent esa fe'l bilan yakunlanadi. *Misol: "Shalla-l-harakata"* (شَلَّ الحَرَكَة) — "Harakatni falaj qilmoq" (Harakatdan to'xtatmoq). *Strukturasi: "Al-haraka"* (Ot) + "Shalla" (Fe'l). *Kontekstdagi tahlili:* Muallif Dubay inqirozlarni qanday yengib o'tgani va tushkunlikka tushmagani haqida gapirganda ushbu modeldagi iborani qo'llaydi: "الخوف يشل الحركة، ونحن لا نخاف"

(*Al-xavfu yashullu-l-harakata, va nahnu la naxafu*) — "Qo'rquv harakatni falaj qiladi (to'xtatadi), biz esa qo'rqmaymiz".

B) "Predlog (Harf al-jarr) + Ot + Fe'l" modeli

Arab tilining o'ziga xos xususiyatlaridan biri — fe'llarning ma'lum predloglar bilan birikib, butunlay yangi frazeologik ma'no hosil qilishidir. *Misol: "Shammara'an sa'idihi"* (شَمَّرَ عَنْ سَاعِدِهِ) — "Yeng shimarmoq" (Jiddiy ishga kirishmoq). *Strukturasi: "Shammara"* (Fe'l) + "'an" (Predlog) + "Sa'id" (Ot). *Kontekstdagi tahlili:* Lider o'z jamoasi va xalqini yangi loyihalar ustida ishlashga chorlaganda ushbu an'anaviy modeldan unumli foydalanadi. Bu model o'zbek tilidagi "yeng shimarib ishga kirishmoq" iborasi bilan ham semantik, ham struktur jihatdan to'liq mos keladi.

V) "Inkor yuklamasi + Fe'l + Ot" modeli

Muallif nutqida muayyan salbiy holatlarni inkor etish orqali ijobiy motivatsiya berish uchun inkor elementli fe'lli modellar qo'llaniladi. *Misol: "La ya'rifu-l-mastalist"* (لَا يَعْرِفُ الْمَسْتَحِيلَ) — "Mustahil (imkonsiz) narsani bilmaydi". *Strukturasi: "La"* (Inkor) + "Ya'rifu" (Fe'l) + "Al-mustahil" (Ot). *Matndagi o'rni:* Bu ibora Muhammad ben Rashidning butun boshqaruv falsafasining shoriga aylangan: "*Dubay lug'atida imkonsiz degan so'z yo'q*" g'oyasi aynan shu strukturaviy model orqali matnda vizuallashadi.

3.2. Otli (Isimli) frazeologik birliklar modeli

Otli frazeologizmlar tarkibida fe'l qatnashmaydi yoki fe'l nominal shaklda (masdar) keladi. Ular gapda asosan holat, belgi yoki aniqlovchi munosabatlarini ifodalaydi. Muhammad ben Rashid asarlarida ular asosan ikki xil sintaktik aloqa usulida shakllanadi:

A) Izofa (Ot + Ot) modeli

Arab tilining eng fundamental grammatik qurilishi bo'lgan izofa (aniqlovchili birikma) frazeologizmlar hosil qilishda ham etakchilik qiladi. Bunda birinchi ot (muzaf) va ikkinchi ot (muzafun ilayh) birikib, yagona ko'chma ma'no beradi.

Misol: "Hajaru-l-asasi" (حَجَرُ الْأَسَاسِ) — "Poydevor / Asosiy tosh". *Strukturasi: "Hajar"* (Ot) + "Al-Asas" (Ot - egalik munosabati). *Tahlili:* Muallif ta'lim, yoshlar

tarbiyasi yoki iqtisodiy islohotlarni davlatning poydevori deb ataganda, ushbu izofali modeldan foydalanadi.

B) Sifatlovchi (Ot + Sifat) modeli

Ushbu modelda birinchi komponent aniqlanmish (mavsuf), ikkinchi komponent esa aniqlovchi (sifat) bo'lib keladi va arab tili qoidasiga ko'ra, ikkala so'z ham aniqlikda, jinsda va kelishikda o'zaro moslashadi.

Misol: "Al-Yadu-l-bayda" (اليد البيضاء) — "Saxovatli qo'l". Strukturasi: "Al-yad" (Aniq ot) + "Al-bayda" (Aniq sifat). Ikkalasi ham artikl bilan moslashgan holda turg'un strukturani hosil qilgan.

Munozara bo'limi. Akademik Sh. Rahmatullayev konsepsiyasiga binoan, frazeologizm komponentlarining o'zaro bog'lanishi erkin sintaktik birikmalardan tubdan farq qiladi. Erkin birikmada komponentlarni osongina almashtirish mumkin bo'lsa, Muhammad ben Rashid nutqidagi iboralarda elementlar qat'iy fiksatsiyalangan (joylashgan) bo'ladi.

Arab tili sintaksisi nuqtai nazaridan ushbu munosabatlarni quyidagicha tizimlashtirish mumkin:

Turi (Sh. Rahmatullayev bo'yicha)	Arabcha grammatik qolipi	Muhammad ben Rashid asaridan misol	O'zbekcha muqobili
Verbal (Fe'lli)	Fe'l + To'ldiruvchi (Maf'ul)	<i>Sana'a-l-fariq</i> (صنع الفريق)	Jamoani shakllantirmoq
Verbal (Fe'lli)	Fe'l + Predlog + Ot	<i>Ahadu bin-nazar</i> (أعاد النظر)	Qayta ko'rib chiqmoq
Substantiv (Otli)	Izofa birikmasi (Idafa)	<i>Suqu-l-amal</i> (سوق العمل)	Mehnat bozori
Adjektiv (Sifatli)	Sifatlovchi birikma	<i>Al-ru'yatu-l-vaqi'iyya</i> (الرؤية الواقعية)	Real qarash / Vizyon

Muhammad ben Rashid asarlarida **lingvistik dualizm** (ya'ni klassik va zamonaviy uslub uyg'unligi) kuzatiladi. Muallif o'zining strukturaviy modellarida arab tilining qadimiy sintaktik qoliplarini saqlab qolgan holda, uning ichiga zamonaviy iqtisodiy, ijtimoiy va publitsistik semantikani joylashtiradi. Bu esa iboralarning tashqi qolipi (strukturulasi) qadimiy bo'lsa-da, ichki ma'nosi (semantikasi) mutlaqo yangilanganidan dalolat beradi.

Xulosa. Muhammad ben Rashid Al Maktum asarlaridagi frazeologik birliklarning struktur-grammatik va semantik jihatdan tahlil qilinishi natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. **Modellar mutanosibligi:** Adib asarlaridagi frazeologizmlar tartibsiz birikmalar emas, balki qat'iy tizimli grammatik modellar asosida shakllangan. Ularni akademik Sh. Rahmatullayev metodologiyasi asosida muvaffaqiyatli tasniflash mumkin.

2. **Fe'li modellar ustuvorligi:** Tadqiqot materialida fe'li (verbal) modellar o'tli modellarga qaraganda ko'proq chastotaga ega. Bu muallifning publitsistik uslubiga xos bo'lgan dinamizm, chaqiriq va pragmatik harakat strategiyasidan kelib chiqadi.

3. **Turg'unlik darajasi:** Iboralar tarkibidagi sintaktik aloqa usullari (izofa, sifatlash, predlogli birikish) tilning ichki qonuniyatlariga bo'ysunadi va ulardagi komponentlarning o'rnini almashtirish yoki sinonimi bilan almashtirish iboraning umumiy semantik yaxlitligiga putur etkazadi.

4. **Nazariy va amaliy qimmat:** Arab tili frazeologizmlarini bunday struktur-grammatik va qiyosiy modellar asosida o'rganish, kelgusida arabcha publitsistik matnlarni o'zbek tiliga qiyosiy-tipologik o'rganish hamda oliy ta'lim muassasalarida arab tili grammatikasi va tarjima nazariyasidan maxsus kurslar yaratishda muhim poydevor bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. – Тошкент: Университет, 2006. – 230 б.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 407 б.
3. محمد بن راشد آل مكتوم. ومضات من فكر. – دبي: دار كُتَاب للنشر, 2013. – 145 ص.
4. محمد بن راشد آل مكتوم. قصتي: 50 قصة في خمسين عاماً. – دبي: دار كُتَاب للنشر, 2019. – 320 ص.
5. علوش س. معجم المصطلحات الأدبية المعاصرة. – بيروت: دار الكتاب اللبناني, 1985. – 210 ص.